

արքայական տոհմի ներկայացուցիչներին, որի համար և ճիգեր էին գործադրում: Հռոմը, ընդհակառակն, արտաքուստ հանդես էր գալիս իբրև Արտաշեսյան դինաստիայի շառավիղների օրինական իրավունքների պաշտպան և, ձրգտելով իր քաղաքական ազդեցության ներքո պահել Ատրպատականի թագավորությունը, հայկական գահի վրա հաստատում էր այդ պետության թագավորող դինաստիայի ներկայացուցիչներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների հետ: Հետագայում, երբ Ատրպատականում հաստատվեց պարթև Արշակունիների դինաստիան, և այդ երկիրը վերջնականապես ազատվեց Հռոմի ազդեցությունից, հռոմեական կայսրները դիմում են Հրեաստանի, Քալկիսի, Պոնտոսի և Վրաց աշխարհի (Իբերիայի) թագավորական տներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների ու նրանց նախորդած Երվանդունիների հետ և այդ պատճառով համարվում էին հայկական գահի օրինավոր հավակնորդներ: Այս ժամանակաշրջանում ապրող հակիտոսը գրում է. «Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հռոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին»¹¹: Ահա քաղաքական իրադրության այն պատկերը, որ գերիշխում էր մ. թ. I դարի սկզբներին:

2. ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱՄՈՆԵՐԸ ՀԱՅԱԿԱՆ ԳԱՀԻ ՎՐԱ Մ. թ. I դարի սկզբներին

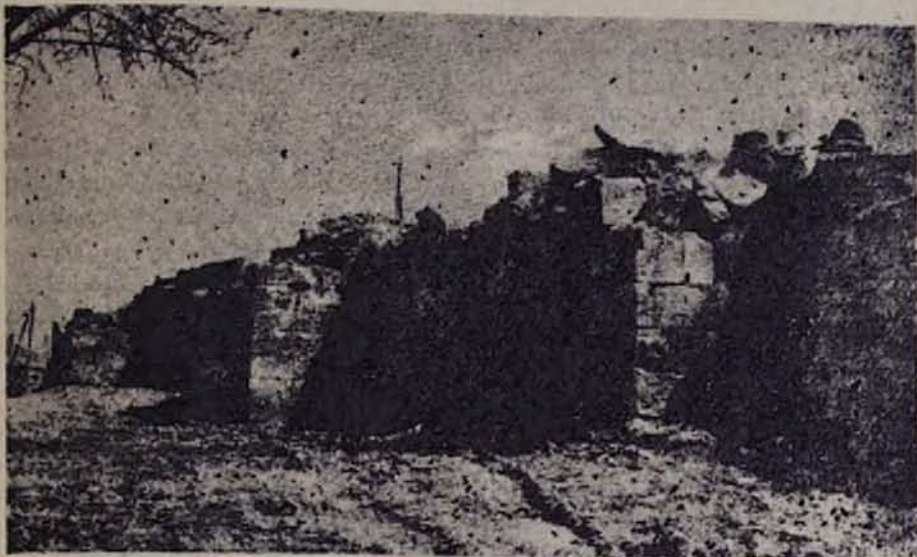
Ատրպատականի արքայական դինաստիայի ներկայացուցիչները հայկական գահի վրա: Արտաշեսյան հարստության վերջին շառավիղ Տիգրան Դ-ի մահվանից հետո մնացել էր նրա քույր Էրատոն, որը հրաժարվեց գահից (մ. թ. 1-ին թվական): Ատեղծված վիճակն օգտագործեց հարևան Ատրպատականի արքայական տունը, որը խնամիական կապեր ուներ Արտաշեսյանների հետ և հավակնորդ էր համարվում հայկական գահի: Սրան նպաստում էին Ատրպատականի թագավորության և Հռոմեական կայսրության քաղաքական հարաբերությունները: Ատրպատականը այս ժամանակաշրջանում ընդգրկվել էր Հռոմի ազդեցիվ քաղաքականության ժիրի մեջ և հակադրվել ինչպես պարթև Արշակունիներին, այնպես էլ Մեծ Հայքի թագավորությանը: Մեր թվականության 1-ին թվականին հռոմեական կայսր Օգոստոսի կողմից Արևելք ուղարկված իր թոռը և որդեգիրը՝ Կայոս Կեսարը Մեծ Հայքի թագավոր ճանաչեց Ատրպատականի Արիորարզան թագավորին (մ. թ. 2—4): Վերջինս Անտոնիոսի բարեկամ Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի որդին էր:

Արիորարզանը կողմնակիցներ ուներ նաև հայ ավագանու մեջ, սակայն չավագանու մեծ մասը չընդունեց օտար թագավորի իշխանությունը և ընդվզեց: Այդ հասկանալի կլիին, եթե նկատի ունենանք, որ ինչպես Արիորարզանը, այնպես էլ նրան հաջորդած իր որդին՝ Արտավազդը, մեծ էին միևնույն ժամանակ Ատրպատականի թագավորներ և փաստորեն Մեծ Հայքի թագավորությունը միացվում էր Ատրպատականի թագավորությանը¹²:

¹¹ Տակիտոս, Քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Գ. Ստեփկյան, Երևան, 1941, էջ 15:

¹² Տե՛ս 2. 3. Առաջադրված, քաղաքական վերաբերությունները ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմ-մա..., էջ 142:

Հայ ժողովրդի ապստամբությունը Կայսա Կեսարը ճնշեց հռոմեական զենքի ուժով, մ. թ. 2 թվականին, որը, սակայն, օրհասական եղավ հենց իր՝ Կայսա Կեսարի համար։ Վերջինս եկել էր Արշարունյաց գավառի Արտագերս ամրոցին տիրանալու և այնտեղ պահվող արքունի գանձերը տանելու։ Արտագերսի վերականգնու հրամանատար Ադդոնը (Ատոմ)¹³, որը բերդից իջել էր բանակցելու Կայսա Կեսարի հետ, ցույց տվեց բերդում պահվող արքունի գանձերի ցու-

Դառնի ամրոցի դարձրւանի պարիսպը

ցակը, սակայն մինչև հռոմեական զորավարը կարդում էր ցուցակը, Ադդոնը ծանր վիրավորեց նրան դաշույնով (մ. թ. 2 թվականի սեպտեմբերի 9-ին)։ Հռոմ վերագառնալիս Կայսա Կեսարը մահացավ ճանապարհին (մ. թ. 4 թվականի փետրվարի 21-ին), իսկ Արտագերսը երկար պաշարումից հետո գրավվեց հռոմեական զորքի կողմից, կողոպտվեց և ավերվեց¹⁴։

Մեծ Հայքի և Ատրպատականի թագավոր Արիոբարզանը մահացավ այս նույն ժամանակ և Օգոստոսի համաձայնությամբ Մեծ Հայքի ու Ատրպատականի թագավոր հռչակվեց Արիոբարզանի որդին՝ մար Արտավազդը։ Մեծ Հայքի գահի վրա սա Արտավազդ Դ-ն էր և թագավորեց շուրջ 4—6 թվականները։ Սակայն հայերը սրան ևս չուզեցին ճանաչել և, ապստամբելով, սպանեցին նրան։

Տեսնելով հայերի համառ դիմադրությունը Ատրպատականի արքայական տան թեկնածուների նկատմամբ, Օգոստոս կայսրը դիմեց Հրեաստանի արքայական տան ներկայացուցիչներին, որոնք նույնպես խնամիական կապեր ունեին Արտաշեսյան տան հետ և կարող էին հայկական գահի հավակնորդ հա-

13 ՏՃ՝՝ Նույն տեղում, էջ 143։

14 ՏՃ՝՝ Strabo, XI, 14, 6։

մարվել: Օգոստոս կայսրը Մեծ Հայքի թագավոր նշանակեց Հրեաստանի թագավոր Հերովդես Ա Մեծի (մ. թ. ա. 70—4) թոռ Տիգրան Ե-ին (շուրջ 6 թվական): Սակայն սա ևս գահընկեց արվեց կարճատև թագավորությունից հետո, և նրա փոխարեն հայ ավագանին հայկական գահի վրա բազմեցրեց վերստին էրատո թագուհուն (6 թվականից հետո—11 թվական): Բայց սա ևս կարճ ժամանակից հետո հեռացվում է գահից և նրկիրը անտերունջ վիճակում է մնում մի քանի տարի, մաքառելով հռոմեական ագրեսիայի դեմ: Անդրադառնալով երկրում ստեղծված քաղաքական իրադրությանը, Հ. Մանանդյանը շատ ճիշտ եզրակացնում է, որ «Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանը ոչ ընկճվել էր, ոչ էլ խոնարհվել, այլ հերոսաբար ու գրեթե անընդհատ պայքար էր մղել իր ազատության ու անկախության համար»¹⁵:

Պարթև Արշակունիների վերահգորացումը: Արաավան Գ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Հրահատ Ե-ին հաջորդած Որոդես Գ-ի կարճատև գահակալությունից հետո պարթևները հարկադրված դիմեցին Օգոստոսին, խնդրելով Հռոմում գտնվող արքայազն Վոնոնին, որը Հրահատ Գ-ի ավագ որդին էր, նշանակել Պարթևստանի թագավոր: Սակայն հռոմեական դատախարակությունն ատացած Վոնոնը (7—11 թթ.) հենարան չունեի պարթևական ավագանու շրջանում: Նրա դեմ համապիմվում էին հայրենասիրական ուժերը: Հռոմեական դրածոյի դեմ պարթևների պետության արևելյան նահանգներում սկսված պայքարը հատկապես ուղղվում է հելլենիստական քաղաքակրթության՝ իրրև Արևմուտքի նվաճողական քաղաքականության արտահայտության դեմ: Այս պայքարը Վոնոնի դեմ զինավորում էր Վրկանից աշխարհի և Կրմանի կառավարչի որդի Արտավանը, որը մոր կողմից Արշակունի էր և հիմնադիր դարձավ Արշակունյաց հարստության կրտսեր ճյուղի:

Արտավանի զինավորած պայքարի ընթացքում երկրից արտաքսվեց, ապա ոչնչացվեց նրա հիմնական քաղաքական հակառակորդ, պարթևական գահի հավակնորդ Տրդատ Գ-ը և ինքը հաստատվեց պարթևական գահի վրա:

Գահազուրկ Վոնոնը հարկադրված է լինում ապաստան գտնել Հայաստանում, որտեղ հույակվում է Մեծ Հայքի թագավոր (11—16 թթ.):

Հաղթանակ տարած Արտավան Գ-ը (12—38 թթ.) կարողանում է իր կողմը գրավել Միջագետքի քաղաքների վերնախավը, մանավանդ հրեաներին, որոնք նրան օգնում են պայքարելու Հռոմի կողմնակիցների դեմ: Այդպիսով, հաղթանակը տանում է հնամենի պարթևական և հակահունական-հակահռոմեական քաղաքական գիծը, և Արտավան Գ-ով սկսվում է Պարթևական պետության զարգացման նոր ժամանակաշրջան¹⁶:

Պետական ապարատում հունարենի փոխարեն գերիշխող է դառնում պարթևների լեզուն՝ պահլավերենը, և պաշտոնապես ճանաչում են ստանում տեղական կրոնական հավատալիքները: Մեծ պայքար է մղվում հելլենիստական սինկրետիկ պաշտամունքների դեմ և իբրև պետական կրոն ձևավորվում է զրադաշտականությունը:

15 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատոր Ա, էջ 301—302:

16 Տե՛ս Գ. Ա. Кошеленко, Внутривосточная борьба в Парфии, էջ 59—67:

Պայտառի ուժեղացումը հայկական զանի շուրջը Հռոմի և պարթևների միջև: Վերականգնելով պարթևական պետության նախկին հզորությունը Արտավան Գ-ը հարձակումներ ձեռնարկեց Արևելքում քաղաքական գերիշխանության ձգտող Հռոմի դեմ: Նա գիտակցում էր, թե որքան մեծ նշանակություն ունեն Հռոմեական կայսրության համար Հայաստանը, որին տիրելուց հետո հերթը պիտի հասներ Միջագետքին:

Հնարավորություն չունենալով մեծ ռազմարշավ կազմակերպելու, հռոմեացիները Պարթևական Միջագետքում դաշնակիցներ էին փնտրում հելլենիստական ինքնավար քաղաքների ազգաբնակչության վերնախավի մեջ, որոնք պայքարում էին իրենց քաղաքային ինքնավարությունը և դրա հետ կապված արտոնությունները վերացնելու՝ պարթև Արշակունիների ոտնձգությունների դեմ: Սրանց հետ էր նաև արաբա-արամեական ավազանին, որի համար վերստին ուժեղացած պարթև Արշակունիները օտար իշխաններ էին, և որը ձգտում էր թոթափել նրանց գերիշխանությունը¹⁷:

Պարթևական աշխարհակալության միասնությունը ամրապնդելու համար Արտավան Գ-ը աշխատում էր ենթակա թագավորությունների գահերի վրա բարձրացնել պարթև Արշակունիների հարստության ներկայացուցիչներին և առաջին հերթին հոգսերի առարկա էր Ատրպատականը, որի թագավորող դինաստիան հռոմեական քաղաքականության շերտ պաշտպան էր և օգտվում էր Հռոմի հովանավորությունից: Արտավան Գ-ը կարողացավ գրավել իր պետության թիկունքում գտնվող Ատրպատականը և վերացնել տեղական դինաստիան: Այդ երկրի արքայական գահը նա դարձրեց իր տոհմի ժառանգական սեփականություն: Ատրպատականի գահի վրա բազմեց Արտավան Գ-ի եղբայր Վոնոնը և այդպիսով այս երկիրը հանվեց Հռոմի քաղաքական ազդեցության ոլորտից:

Սակայն պարթևական պետության աշխարհակալ դիրքը պահպանելու համար ավելի կարևոր էր Մեծ Հայքի գահը հանձնել Արշակունի գահաժառանգին. այդպես առաջ եկավ Հայաստանը Արշակունիների թագավորության երկրորդ պետություն դարձնելու քաղաքական ծրագիրը, որի համար այնուհետև հռոմեական կայսրերի դեմ պայքար են մղում Արտավան Գ-ը և նրա հաջորդները:

Հայաստանում, սակայն, դեռ հարկավոր էր պայքար մղել հռոմեասեր քաղաքական հոսանքի դեմ, որը հայոց թագավոր էր հռչակել նրանց մոտ ապաստան գտած Վոնոնին: Սակայն Վոնոնը Մեծ Հայքում թագավորեց միայն հինգ տարի (11—16 թթ.), որ պայմանավորված էր այն մեծ անհաջողություններով, որ հռոմեական կայսրությունը կրեց իր հեռավոր հյուսիս-արևմտյան ծայրամասերում:

Հռոմեացիների համար ստեղծված այս անբարենպաստ վիճակը շտապեց օգտագործել Արտավան Գ-ը: Հայաստանի ներսում արդեն որոշ աշխատանք էր տարված հակահռոմեական տրամադրությունները աշխուժացնելու համար, այստեղ լուրեր էին տարածվում հռոմեացիների անհաջողությունների մասին

¹⁷ См. М. М. Дьяконов, Очерки истории древнего Ирана, М., 1961, № 220—223.

հեռավոր Գերմանիայում ու Պանոնիայում: Երբ Արտավան Գ-ը սպառնաց հռոմեացիներին դեմ պատերազմ սկսել, եթե նրանք պաշտպանեն իրենց դրած Վոնոնին, հայ մեծամեծներն իսկույն անցան նրա կողմը: Հովսեպոս Փլավիոսի վկայությամբ՝ «Վոնոնը թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չունի, քանի որ նպատ լեռան շուրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտավանին և նրան (Վոնոնին) հանձնեցին Սիրիայի ստրատեգոս Սիլանոսին»¹⁸: Ասել է, թե հայ ավագանին հավաքվում է նպատ լեռան ստորոտում (որտեղ գտնվում էր Բագավան սրբավայրը և դրոնեղ նախասարդյան օրերին

Օգտառու Օկտավիանոսի
(մ. թ. ա. 27—մ. թ.
14) գրամբ

գումարվում էր երբեմնի համաժողովրդական, իսկ այժմ հայ ժողովրդի տիրող վերնախավի խորհրդակցական մարմինը՝ Աշխարհաժողովը). ապօրինի է համարում Վոնոնի թագավորությունը Հայաստանում և գահընկեց է անում նրան: Այդ որոշումը, հարկավ պաշտպանություն է գտնում Արտավան Գ-ի կողմից, որը ուզում էր հայկական գահը տալ իր որդի Որոդեսին: Ինչպես հաղորդում է Հովսեպոս Փլավիոսը Վոնոնը «հանուն ղումում իր ստացած դաստիարակության, ապաստան գտավ Սիրիայում, իսկ Հայաստանը Արտաքանոսը տալիս էր իր որդիներից մեկին՝ Որոդեսին»¹⁹:

Նոր գահ բարձրացած Տիբերիոս կայսրը (14—37) ամեն գնով խուսափում էր պատերազմից: Նա Վոնոնին չճանաչեց Հայաստանի թագավոր. Ասորիքի կուսակալ Կրետիկոս Սիլանոսը 16 թվականին իր մոտ՝ Անտիոք, հրավիրեց Վոնոնին, որին հսկողության տակ վերցրեց՝ թողնելով, սակայն, նրա արքայական պատվանշանները:

Ջենեմ-Արաաշեսը Մեծ Հայքի թագավոր: Ատեղծված իրադրությունը ոտնահարում էր Հռոմի քաղաքական հեղինակությունը Արևելքում և անհրաժեշտ էր նոր միջոցառումներով վերականգնել այն: 17 թվականին Տիբերիոսը մեծ լիազորություններով Արևելք ուղարկեց իր եղբորը՝ Գերմանիկոսին, որն առաջին հերթին վերացրեց Մեծ Հայքին սահմանակից թագավորությունները՝ Կապադովկիան, Կոմմագենեն ու Կիլիկիան և դրանք դարձրեց հռոմեական պրովինցիաներ: Եփրատի հանդիպակաց ափից այնուհետև Մեծ Հայքին սպառնում էին այդտեղի ամրություններում տեղավորված հռոմեական լեգեոնները: Այս միջոցառումներով կայսրությունը աշխատում էր արտաքին աշխարհին ցուցադրել իր ռազմական հզորությունը, որ այնքան էլ չէր համապատասխանում իրական վիճակին: Ամրապնդելով հռոմեացիների դիրքերը Եփրատի վրա, Գերմանիկոսը հարաբերությունների մեջ է մտնում հայ ավագանու հետ, ջանալով դիվանագիտական ճանապարհով լուծել հայկական գահի հարցը:

18 թվականին Գերմանիկոսն անձամբ եկավ Հայաստան՝ Արտաշատ մայ-

¹⁸ Հովսեպոս Փլավիոս, *Քաղեց և քարգմանեց Ս. Կրիշարյան (ձեռագիր)*, էջ 92: *Jos. Flav., Ant., XVIII, 51*:

¹⁹ Նույն աղբյուր, *XVIII, 52*:

րաքաղաքը, որտեղ հայ ավագանու համաձայնությամբ Մեծ Հայքի թագավոր հռչակվեց Ջենոնը՝ Պոնտոսի թագավոր Պուլեմոնի և նրա երկրորդ կնոջ՝ հռոմեական կայսեր ազգականուհի Պյութոդորիսի որդին, որը դաստիարակություն էր ստացել Հռոմում։ Թագավորության ժամանակ Ջենոնն ընդունեց դինաստիական «Արտաշէս» անունը, որը այնքան սիրելի էր հայերին և հիշեցնում էր Մեծ Հայքի հզորության օրերը։

Ջենոն-Արտաշեսի համեմատաբար երկարատև թագավորության ընթացքում (18—34 թթ.) Հայաստանն ապրեց խաղաղության ու ներքին անդրբնության մի շրջան։ Արտավան Գ-ը հարկադրված եղավ ճանաչել Ջենոն-Արտաշեսի թագավորությունը, բայց Գերմանիկոսից նախօրոք պահանջեց, որ Վոնոնը Անտիոքից հեռացվի, և վերջինս փոխադրվեց պարթևական սահմաններից ավելի հեռու գտնվող Կիլիկիայի Պոմպեոպոլիս քաղաքը։

Ստեղծված պայմաններում Վոնոնը իրեն զգում էր պատվավոր գերության մեջ և մտածում էր օր առաջ ազատվել այդ վիճակից։ Տակիտոսը գրում է, որ Վոնոնը կաշառում է իրեն հսկող պահակազորի պարազուխներին և փորձ անում փախչել Հայաստան, որպեսզի աղվանների ու հենիոխների երկրների վրայով հասնի իրեն արյունակից սկյութական թագավորի մոտ²⁰։ Սակայն փախուստը չի հաջողվում, նա սպանվում է հռոմեացիների կողմից (19 թվական)²¹։

Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ հայ ավագանին պարթև Որոդեսից գերադասեց պոնտական թագավորազն Ջենոնին։ Մնշուշտ, այս ընտրության մեջ դեր է խաղացել Հռոմի քաղաքական ճնշումը։ Սակայն միևնույն ժամանակ չի կարելի աչքաթող անել Հայաստանի ներսում առկա սոցիալական այն խավը, որի համար ընդունելի էր Ջենոնի թագավորացումը։ Մեծ Հայքը, ինչ խոսք, ավելի մոտ էր պարթևներին, սակայն Պարթևստանի ներքին նահանգներում ծավալված հակահելլենական շարժումն ու զրադաշտական կրոնի տարածումը խորթ էին հայկական միջավայրին, որը, ի վերջո պիտի հանգեր քրիստոնեության։ Ջենոն-Արտաշեսը իր դաստիարակությամբ ավելի մոտ էր հայ իրականությանը, քան թէ կիսաքրիզմական Իրանի ներքին նահանգներից դուրս եկած Արտավան Գ-ի որդի Որոդեսը։

Այսպիսով, հռոմեացիների ոտնձգությունների դեմ ժողովրդի բազմաթիվ ապստամբությունները վերջացան հայ ավագանու հաղթանակով, որը վերականգնեց փր արտոնյալ վիճակը։ Ըստ էության դա մի զիջում էր, որ Հռոմը կատարեց Հայաստանում իր քաղաքական դիրքերը պահպանելու համար։

20 Tacit., Annal., II, 68.

21 Վոնոնը ուզում էր ապաստան գտնել Մերձկասպյան շրջանում գոյություն ունեցող հետազայում հայ մատենագրության մեջ հայտնի Մաքքթաց թագավորությունում, որտեղ իշխում էր պարթև Արշակունիների հարստության ճյուղերից մեկը։ Հայտնի է, որ պարթև Արշակունիները ծագում էին միջինասիական սկյութական պառն՝ կամ «ապառն» ցեղերից, որոնց մի մասը ընկնություն էր հաստատել Կասպից ծովի արևմտյան ափերին՝ Մեծ Հայքի Բաղասական երկրում և դեռևս Եդիզն գիտեր նրանց «ապառնացի» անվան տակ։ Այս ցեղի մի հատվածը, ինչպես կարելի է ենթադրել, մ. թ. I դարում հաստատվել է Հայաստանում Վանա լճից հյուսիս։ Այս ցեղի անունով այստեղ գտնվող գավառը Մանավազակերտ քաղաքով կոչվել է Մեկա(ր)հունիք։ Այս անունով հայտնի էր վաղ միջնադարյան Հայաստանում «Ապահունյաց» նախարարական տոմարը (տե՛ս С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, էջ 56)։